

واکاوی اصول انتقام سخت در اندیشه دفاعی آیت الله خامنه‌ای

رسول تاجیک اسماعیلی

ایران

اکبر اشرفی*

دانشیار گروه اندیشه سیاسی و مسائل ایران، واحد تهران مرکزی، دانشگاه

آزاد اسلامی، تهران، ایران

استاد گروه اندیشه سیاسی و مسائل ایران، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد

اسلامی، تهران، ایران

استادیار گروه اندیشه سیاسی و مسائل ایران، واحد تهران مرکزی، دانشگاه

آزاد اسلامی، تهران، ایران

عبدالحسین الله کرم

چکیده

یکی از راهبردهای جمهوری اسلامی در سیاست خارجی مقابله با استکبار جهانی، از جمله آمریکا است که از هیچ گونه موازنه‌ای دریغ نمی‌کند. ترور سردار قاسم سلیمانی نیز یکی از همین مسائل است که در مقابل این مسأله موضوع «انتقام سخت» مطرح گردید. از آنجا که مفهوم انتقام سخت برای اولین بار توسط آیت الله خامنه‌ای مطرح گردید، هدف اصلی پژوهش تبیین اصول انتقام سخت، مبتنی بر اندیشه دفاعی آیت الله خامنه‌ای است (مسئله) این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی در صدد پاسخ به این مسئله است: در اندیشه حضرت آیت الله خامنه‌ای، چه اصولی نسبت به انتقام سخت وجود دارد؟ (روش) با توجه به مبانی مفروض برای انتقام سخت، مانند توحید، عدالت خداوند، معاد و هدف مندی خلقت، علو برتری اسلام و نفی سیل، اصولی بر آن مترتب می‌شود. این اصول در واقع بایدها و نبایدهای کلی است، که از مبانی استخراج می‌شوند که برخی از مهمترین اصول انتقام سخت عبارت‌اند از: اصل انتقام گرفتن، ظلم‌ستیزی، دفع فتنه، قانون‌گرایی، توازن تهدید، عدالت در انتقام، عدم استفاده از سلاح کشتار جمعی، اصل مقابله به مثل، حفظ کرامت و جان انسان، مردم‌پایگی است. (نتایج)

کلیدواژه‌ها: اندیشه دفاعی، مقابله به مثل، انتقام سخت، اصول انتقام سخت، شهید سلیمانی

دریافت: ۱۴۰۱-۰۵-۱۵

* نویسنده مسئول akbarashrafi552@gmail.com

پذیرش: ۱۴۰۲-۰۴-۲۰

صفحات مقاله: ۶۹-۹۳

مقدمه

منطقه غرب آسیا همواره یکی از بحرانی‌ترین مناطق جهان بوده و تحولات درون این منطقه معادلات را به طور جدی تحت تأثیر قرار داده است. این منطقه را می‌توان فضای متخاصمی در نظر گرفت، که از منظر رقابت بین قدرت‌های بزرگ یکی از مهم‌ترین مناطق جهان تلقی می‌شود. امریکا پس از جنگ سرد از همه امکانات خود بهره برده است تا خاورمیانه را به حوزه نفوذ انحصاری خود تبدیل نماید. (واعظی، ۱۳۹۰: ۱۶۹-۲۰۲) ایالات متحده در صحنه رقابت به دنبال تثبیت هژمونی آمریکا در کل جهان است، باید توجه داشت که تثبیت هژمونی آمریکا در خاورمیانه، پیش زمینه هژمونی جهانی است. (تخشید و نوریان، ۱۳۸۷: ۱۳) در پی پیروزی انقلاب اسلامی که مبتنی بر فلسفه سیاسی شیعه و نگاه‌های ضد استکباری بود، شرایط به نحو دیگری رقم خورد و حضور بلامنازع آمریکا در منطقه غرب آسیا با چالش‌های جدی مواجه شد که همین باعث ایجاد تقابل‌های جدی این دو کشور در منطق غرب آسیا شد. (پارسای و مطهرنیا، ۱۳۹۳: ۱۳۸-۱۰۷) این تقابل گفتمانی و تمدنی میان جمهوری اسلامی ایران و آمریکا که طی سال‌های پس از پیروزی انقلاب همواره وجود داشته است، بعد از حمله تروریستی آمریکا و شهادت فرمانده سپاه قدس وارد مرحله جدیدی شد و ج.ا.ایران که از ابتدای پیروزی انقلاب اسلامی مخالف هر گونه حضور و دخالت آمریکا در منطقه غرب آسیا بود، سیاست "انتقام سخت" که با تعین مصداق از سوی آیت الله خامنه‌ای مبنی بر خروج آمریکا از منطقه غرب آسیا را در رأس فعالیت‌های منطقه‌ای خود قرار داد و به شکل جدی‌تری خواستار اخراج آمریکا از منطقه غرب آسیا شد. لذا با توجه به اهمیت این موضوع این پژوهش تلاش می‌کند اصول انتقام سخت در اندیشه دفاعی آیت الله خامنه‌ای را به عنوان یکی از اصلی‌ترین سیاست‌های راهبردی جمهوری اسلامی ایران در مقابله با دشمنان در راستای بازدارندگی همه جانبه را بیان کند. کوشش نوشتار این است تا چگونگی اصول انتقام سخت در اندیشه دفاعی آیت الله خامنه‌ای را پاسخ داده و مشخص نماید در تحقق انتقام سخت، باید‌ها و نبایدها فقهی و فکری چه مواردی می‌باشد.

پیشینه پژوهش

در بررسی پیشینه این موضوع، در بخش دانشگاهی و حوزوی تاکنون کتاب، رساله و پایان‌نامه، مقاله^۱ خاصی در این موضوع نگاشته نشده است. البته در فضای ژورنالیستی مطالبی منتشر شده است که در ادامه برخی از این نوشته‌ها و یادداشت‌ها که در این زمینه انجام شده است به صورت خلاصه مطرح می‌شود.

۱ - محمد سروش محلاتی در یادداشتی با عنوان «قرآن و ادب انتقام» می‌نویسند: «با شهادت حضرت حمزه، گفته شده که رسول خدا در اثر شدت ناراحتی گریست و فرمود: از هفتاد-یاسی - نفر از مشرکان همانگونه انتقام خواهم گرفت. در این فضای خشم و کینه توزی، آیه نازل شد تا جلوی افراط گری را بگیرد و مسلمانان را به اخلاق برگرداند. خداوند فرمود: انتقام باید در حد همان جنایت باشد و حق ندارید از آن تجاوز کنید و البته صبر و خویشتنداری بهتر است: وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ وَلَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ (نحل - ۱۳۶) و پیامبر فرمود: تحمل و صبر می‌کنم. (محلاتی، ۱۳۹۸).

۲ - صالحی منش، در پاسخ به یادداشت «ادب انتقام» نوشته سروش محلاتی می‌گوید: این روایت به لحاظ فقه شیعه طبق هیچ یک از مبانی رجالی، سند قابل قبولی ندارد، لذا در مورد نوشته مذکور باید گفت «خانه از پای بست ویران است»، و افزون بر این به لحاظ متنی هم دچار اشکالاتی است (صالحی منش، ۱۳۹۸).

۳ - مهدوی زادگان در یادداشت، (حذر کردن اسلام آمریکایی از انتقام سخت) - در پاسخ به ادب انتقام سروش محلاتی می‌گوید: نتیجه مطالعه قرآنی در مساله انتقام سخت، آن است که هیچ منعی برای انتقام و کیفر دادن ظالمان و ستمگران از ناحیه نصوص نیامده است. آنچه باید رعایت شود، عادلانه بودن انتقام است. (مهدوی زادگان، ۱۳۹۸)

۴ - حجت الاسلام والمسلمین حسنی با توجه به مبانی فقهی و قرآنی انتقام سخت می‌گوید: ترور سردار سلیمانی عزیز، را وقتی می‌خواهیم در مقوله امنیت ملی و فراملی بحث کنیم، حد آن، حد فساد فی الارض است و حد فساد فی الارض نسبت به تمام عوامل فساد فی الارض باید اجرا شود و فقط نسبت به یک شخص اجرا نمی‌شود. در واقع حد فساد فی الارض برداشتن تمام راه‌های فساد فی الارض است. به این معنا که آمریکایی‌ها آمده‌اند و در منطقه اسلامی ما فساد ایجاد کرده‌اند این نطفه و ماده فساد باید برداشته شود. انتقام در این حوزه به این شکل مطرح می‌شود (حسنی، ۱۳۹۸).

مفاهیم و چارچوب نظری

نگارنده این پژوهش در راستای مقابله به مثل و گرفتن انتقام سخت از دشمنان به منظور دفع فتنه و بازدارندگی همه جانبه، اندیشه دفاعی آیت الله خامنه‌ای را بطور عام و اصول دفاع در اندیشه آیت الله خامنه‌ای را به طور خاص در ابعاد گوناگون از قبیل بُعد فقهی و حقوقی، نظامی، سیاسی، اخلاقی و... به عنوان چارچوب نظری انتخاب نموده است.

الف - اندیشه دفاعی

تعریف عام: به معنای هر گونه تفکر در باره امر دفاعی و در تعریف خاص: اندیشه دفاعی، یک نوع دور اندیشی، آینده نگری و روشن بینی عمیقی است که در قالب طرح‌ها و برنامه‌های دقیق راهبردی موجب تأمین منافع ملی کشور در زمینه‌های مختلف در حال و آینده می‌شود. (مراد پیری، ۱۳۹۱: ۴۴)

ب - اصول

اصول جمع واژه «اصل» از ماده اصلی «ا ص ل» در لغت به معنای پایه، ریشه است. (ولایی، ۱۳۸۷: ۱۰۰) مقصود از اصول در اندیشه دفاعی آیت الله خامنه‌ای، باید‌ها و نبایدها می‌باشد.

ج - مقابله به مثل

در قرآن کریم برای مقابله به مثل عباراتی مانند اعتدا به مثل، معاقبه به مثل، قصاص و جزاء به مثل آمده است. اعتدا به مثل: قرآن می‌فرماید: "فَمَنْ اَعْتَدَىٰ عَلَیْكُمْ فَاَعْتَدُوا عَلَیْهِ بِمِثْلِ مَا اَعْتَدَىٰ عَلَیْكُمْ" (بقره ۱۹۴) یعنی هر کس به شما تجاوز کرد، همانند آن بر او تعدی و تجاوز کنید (راغب اصفهانی، ۱۴۳۰ ق: ۵۵۴)

مقابله به مثل: قرآن کریم در این باره می‌فرماید: "وَ اِنَّ اَعَابَتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوْقِبْتُمْ بِهِ" (نحل / ۱۳۶) یعنی معاقبه کيفر و جزا معنا شده (بستانی، ۱۳۷۵، ۸۳۷)

قصاص: عنوان دیگری که بر مقابله به مثل قابل تعلیق است تعبیر قصاص است؛ "یا ایها الذین آمنوا کتب علیکم النصاص فی القتل..." (بقره ۱۸۷) یعنی ای افرادی که ایمان آوردید حکم قصاص در مورد کشتگان بر شما نوشته شده است. قصاص به معنای کيفر گناه آمده (بستانی، ۱۳۷۵: ۶۹۶)

جزاء به مثل: مقصود از جزاء مثل، مجازات همانند است؛ "و جزاء سیئه مثلها" (شوری / ۴۰) یعنی کيفر بدی مجازاتی همانند آن است.

د - انتقام سخت

انتقام سخت از دو واژه ُ انتقام و سخت تشکیل شده است. انتقام، از ماده «ن قم» در لغت به معنای «تقاص، تلافی، خونخواهی، کيفر» (دهخدا، ۳، ۳۴۵۸)، انکار یک چیز و عیب‌گیری از آن است) (راغب اصفهانی، ص ۸۲۲) (عقوبت به قصد تشفی دل یا همان سرزنش همراه با تفر) (ابن منظور، ۱۴۱۴ ق: ۲۷۲) و در اصطلاح به (عقوبتی خاص اطلاق می‌شود و آن این که فرد در برابر کسی که به او بدی کرده به همان اندازه یا بیش‌تر بدی کند (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق: ۸۶) و در

اصطلاح قرآنی به معنای (انکار است که احياناً ملازم با کيفر بوده و هر گاه کيفر دهنده بشر باشد، همراه با تلافی در آوردن خواهد بود) (سبحانی، ۱۳۸۳: ۲۳۸) می‌باشد.

واژه ُ، سخت وقتی پس از انتقام به کار می‌رود، به معنای انتقامی بر خلاف عدالت و همراه ظلم نیست؛ زیرا عدل، یکی از اموری است که مورد تأکید دین اسلام قرار گرفته، و باید در تمام شئون مورد توجه قرار گیرد. در این زمینه، قرآن می‌فرماید: ای کسانی که ایمان آورده‌اید! همواره برای خدا قیام کنید، و از روی عدالت، گواهی دهید! دشمنی با جمعیتی، شما را به گناه و ترک عدالت نکشانند! عدالت کنید، که به پرهیزگاری نزدیکتر است! و از (معصیت) خدا پرهیزید، که از آنچه انجام می‌دهید، با خیر است! (مائده: ۸).

انتقام سخت، یعنی انتقامی که نرم نیست، شدید و بازدارنده است. در این انتقام، ارفاق و تسامح راه ندارد، بر اساس قانون عادلانه ُ اسلام، عمل می‌شود. بنابراین منظور از سخت، در عبارت انتقام سخت، تأکید بر حتمیت وقوع آن، و نیز انتقام از دشمنی‌های گذشته و حال است.

روش پژوهش

این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی به احصاء، جمع بندی و تحلیل آثار مکوب و بیانات آیت الله خامنه‌ای پرداخته است. از آنجا که شناخت و کشف اندیشه ُ دفاعی آیت الله خامنه‌ای مبتنی بر اندیشه‌های مستند یا شفاهی ایشان است، در این پژوهش ضمن مراجعه به آثار مکوب و بیانات آیت الله خامنه‌ای و فیش برداری از آنها و تطبیق یافته‌ها با آموزه‌های دینی، به تحلیل و توصیف آن‌ها در راستای موضوع اصول انتقام سخت پرداخته شده است.

یافته‌ها

مهم‌ترین اصول در بحث انتقام سخت از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای، در سه بخش قابل دسته‌بندی می‌باشد. اول: اصولی که به مقابله ُ با دشمن ارتباط دارد، دوم: اصولی که به چگونگی انتقام دلالت دارد و سوم: اصولی که به مردم و مسئولین مربوط است.

اصول انتقام سخت در اندیشه دفاعی آیت الله خامنه‌ای

در این بخش به برخی از مهم‌ترین اصول انتقام سخت اشاره می‌شود. با توجه به مبانی مفروض برای انتقام سخت، مبانی معرفت‌شناسی انتقام سخت مانند توحید و یگانگی خدا، عدالت خدا، علو و برتری اسلام، مبانی انسان‌شناسی مانند مسئول بودن انسان و کرامت انسان و مبانی غایت‌شناسی مانند معاد و هدف مندی خلقت، که این مبانی، از آیات قرآن کریم و از روایات

به دست می‌آید اصولی بر آن مترتب می‌شود. این اصول در واقع باید‌ها و نباید‌های کلی است، که از مبانی استخراج می‌شوند. در ادامه به مهم‌ترین اصول در بحث انتقام سخت از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای، پرداخته می‌شود. این اصول در سه بخش قابل دسته‌بندی است. اصولی که به مقابله با دشمن ارتباط دارد، اصولی که به چگونگی انتقام دلالت دارد و اصولی که به مردم و مسئولین مربوط است.

۱- اصول مربوط به مقابله با دشمن

در اولین بخش از اصول انتقام سخت، اصول مربوط به مقابله با دشمنان مطرح می‌شود:

۱-۱- اصل انتقام گرفتن از دشمن

اولین اصل از اصول مربوط به مقابله با دشمن، بایستگی انتقام گرفتن است. به این معنا که در برابر دشمن و دشمنی عامدانه او، که به دنبال نابودی انسان است، حتماً باید انتقام گرفتن از دشمن، در دستور کار قرار گیرد، تا هم جنبه بازدارندگی داشته باشد و هم بتواند دشمن را به سزای اعمالش برساند. در قرآن کریم آیات متعددی وجود دارد که به انتقام تصریح کرده است. این تصریح گاهی تنها در مقام بیان است. به عنوان نمونه در برخی از آیات، از خدا به عنوان «منتقم» یا «صاحب انتقام» یاد شده است: پیش از آن، برای هدایت مردم فرستاد؛ و (نیز) کتابی که حق را از باطل مشخص می‌سازد، نازل کرد؛ کسانی که به آیات خدا کافر شدند، کیفر شدیدی دارند؛ و خدا (برای کیفر بدکاران و کافران لجوج)، توانا و صاحب انتقام است. (آل عمران: ۴)

در این آیه به صراحت، از خدا به عنوان صاحب انتقام، یاد شده است. مخاطب این انتقام الهی، مشرکان هستند. علامه طباطبایی در تفسیر این آیه، وضعیت مسلمانان را در هنگام نزول این آیه، در حالت جنگ با مشرکان دانسته است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲۵۸-۲۵۳).

انتقام در قرآن

آیات متعددی در قرآن بر فعلیت و قطعیت انتقام الهی دلالت دارد. در این آیات، بیان شده، که خدا از افراد، اقوام و یا گروه‌هایی انتقام گرفته است، یا حق انتقام را برای مومنان قرار داده است. این آیات تصریح می‌کند که انتقام الهی در تاریخ فعلیت یافته است.

در قرآن کریم این معنا مورد توجه و تأکید قرار گرفته است: «... و پیش از تو پیامبرانی را بسوی قومشان فرستادیم؛ آن‌ها با دلایل روشن به سراغ قوم خود رفتند، ولی (هنگامی که اندرزاها سودی نداد) از مجرمان انتقام گرفتیم (و مؤمنان را یاری کردیم)؛ و یاری مؤمنان، همواره حقی است بر عهده ما». (روم: ۴۷).

در این آیه، انتقام از کافران، معادل «نصرت مومنان» شمرده شده است. فخرالدین رازی در تفسیر این آیه، بر این باور است، که آیه نوعی بشارت به مومنان است، تا بدانند خدا آنان را تنها نمی گذارد و همراه آنان است. او معتقد است انتقام، نه تنها ظلم نیست، بلکه عین عدل و حق است؛ زیرا کسانی که مورد انتقام واقع می شوند، وجودشان خبیث است، و نبودشان از بودن آنها بهتر است (فخررازی، ۱۴۲۰ ق: ۲۵، ص ۱۰۸).

انتقام در روایات

در روایات فراوانی مانند - حدیث ردو الحجر (نهج البلاغه حکمت ۳۱۴ ۵۳۰) حدیث کونا للظالم خصما (نهج البلاغه نامه ۴۷ ص ۴۲۱) حدیث معراج (کمال الدین و تمام النعمة؛ ج ۱؛ ص ۲۵۲) خطبه غدیر (احتجاج طبرسی جلد ۱ ص ۶۴) حدیث روز عاشورا (وقعة الطف ص ۲۴۶) وعده انتقام خدا از قاتلان امام حسین ع (صحیفه الإمام الرضا علیه السلام؛ ص ۸۷) بر فعلیت انتقام اشاره شده است که امکان بیان و پرداختن به نحو استدلال همه این روایات در این پژوهش وجود ندارد و فقط به عنوان نمونه به برخی از این احادیث پرداخته می شود. در برخی روایات، که از امام مهدی به عنوان منتقم یاد شده است. در روایتی که پیامبر (ص)، مشاهدات خود در شب معراج را بیان کرده است. رسول خدا (ص) فرمود، وقتی من به آسمان برده شدم، خدا به من فرمود بالا را نگاه کن هنگامی که نگاه کردم نور سیزده معصوم (ع) را دیدم در حالیکه نور حضرت مهدی (ع) بین همه آن انوار مانند ستاره ای پرفروغ می درخشید و از آنها متمایز بود، سؤال کردم خدایا اینها چه کسانی هستند؟ خدا فرمود اینها اهل بیت (ع) تو هستند و این که در وسط آنهاست مهد (عج) است که حلال من را حلال و حرام من را حرام اعلام می کند و به واسطه او از دشمنانم انتقام می گیرم و مایه راحتی دوستان من است و باعث آرامش دل شیعیان با انتقام ظالمان و منکران دین می شود. (شیخ صدوق، ۱۳۹۵ ق: ۱: ۲۵۲). این حدیث، بیان می کند یکی از کارهای حضرت پس از ظهور، انتقام از دشمنان اهل بیت ع است و در حدیث دیگر پیامبر به سلمان فارسی فرمودند به خدا قسم ابلیس و پیروانش، و هر کسی که کافر محض بوده است، نزد حضرت مهدی حاضر می شود، تا اینکه مورد قصاص و گردن زدن واقع شود، و خدا به احدی ظلم نمی کند؛ تأویل آیه ۵ پنجم سوره قصص، درباره حکومت ما اهل بیت است. به فرموده علامه مجلسی احادیث درباره رجعت اهل بیت ع متواتر است (مصباح الشریعه، ۱۴۰۰ ق: ص ۶۶) آیت الله خامنه ای، به عنوان یک فقیه شیعه، بر اساس تعالیم اسلام، بر اصل انتقام گرفتن از دشمن تأکید دارد. ایشان، به ویژه در حادثه ۵ ترور شهید سلیمانی، انتقام گرفتن از آمریکا را بارها مطرح فرموده اند؛ ایشان انتقام را

مختص به دشمنان مستکبر می‌دانند، که با برنامه بر ضد ملت‌ها، در سطح وسیع، اقدامات جنایت‌کارانه انجام می‌دهند. (ر.ک: حسینی خامنه، ۱۳۷۶/۹/۵)

۱-۲- اصل ظلم‌ستیزی

ظلم‌ستیزی، دومین اصل از دسته اصول انتقام سخت، در مقابله با دشمن است. براساس مبانی انتقام سخت، باید در مقام مقابله با ظلم، از حربه انتقام نیز بهره جست. در قرآن کریم، به ظلم‌ستیزی، و اختصاص انتقام به ظالمان اشاره شده است: **قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُ اللَّهِ بَعْتَهُ أَوْ جَهْرَةً هَلْ يَهْلِكُ إِلَّا الْقَوْمَ الظَّالِمُونَ (الانعام: ۴۷)**؛ بگو: به من خبر دهید اگر عذاب خدا ناگهان [مانند صاعقه و صیحه آسمانی] یا آشکار [مانند بیماری‌های مهلک] به سوی شما آید، آیا جز گروه ستمکار هلاک می‌شوند؟

در برخی از احادیث، به مساله مقابله با دشمن، و انتقام از آنان، به عنوان مقابله با ظلم اشاره شده است. به عنوان نمونه، امیرالمؤمنین علیه السلام در در نهج البلاغه، در وصیتش به حسنین (علیهم السلام) می‌فرماید: **«كُونَا لِلظَّالِمِ خَصْمًا وَ لِلْمَظْلُومِ عَوْنًا»** (نهج البلاغه، ۴۲۱)؛ دشمن ظالم و یاری گر مظلوم باشید. حضرت علی (ع) به صراحت دستور می‌دهد که با ظالم مقابله و دشمنی کنید؛ پس نقطه مقابل زیر بار ظلم نرفتن، مقاومت و انتقام است. از دیدگاه ایشان، انتقام باید برای مقابله با ظلم باشد، و نباید آن را از مصادیق ظلم به حساب آورد؛ بلکه انتقام، مجاهدت در راه خدا و مبارزه با دشمنان اسلام است. چنان که می‌فرماید: **«کسانی که با ترورهای جنایت‌بار، جان شهروندان عراقی و شخصیت‌های علمی و سیاسی را هدف می‌گیرند، هرگز در شمار مجاهدانی که در راه استقلال عزت اسلامی با اشغالگران ستمگر مبارزه می‌کنند، قرار نمی‌گیرند.»** (حسینی خامنه، ۱۳۸۳/۱۰/۲۹).

۱-۳- اصل دفع فتنه

یکی دیگر از اصول در انتقام سخت، اصل دفع فتنه می‌باشد. انتقام، در حوزه فردی، در حیطه قصاص خواهد بود؛ چنان که در قرآن کریم به این امر اشاره شده است. با توجه به این که انتقام سخت در حوزه امنیت ملی و فراملی مطرح شده است، معنای انتقام نیز باید متناسب با آن تفسیر شود. ترور سردار سلیمانی عزیز، را وقتی می‌خواهیم در مقوله امنیت ملی و فراملی بحث کنیم، حد آن، حد فساد فی الارض است و حد فساد فی الارض نسبت به تمام عوامل فساد فی الارض باید اجرا شود و فقط نسبت به یک شخص اجرا نمی‌شود. در واقع حد فساد فی الارض برداشتن تمام راههای فساد فی الارض است. به این معنا که آمریکایی‌ها آمده‌اند و در منطقه ما

فساد و فتنه ایجاد کرده‌اند این نطفه و ماده فساد باید برداشته شود. قرآن در برابر این فتنه، اصل دفع فتنه را پیشنهاد می‌دهد. «وَ قَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَ يَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ فَإِنِ انْتَهَوْا فَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ (البقره، ۱۹۳)» در انتقام سخت، باید به گونه‌ای عمل شود که فتنه از بین برود و ملاک از بین رفتن فتنه این است که دین خداوند حاکمیت پیدا کند و مستقر شود. و در خصوص بحث ما مهم‌ترین مصداق انتقام سخت دفع و اخراج آمریکا از منطقه غرب آسیا می‌باشد.

۱-۴- اصل قانون‌گرایی

چهارمین اصل از اصول کیفیت انتقام سخت، اصل قانون‌گرایی است. رعایت قانون در هر امری لازم و ضروری است. اگر چه دشمنان ملت ایران، بر اساس زورگویی، و برخلاف قوانین انسانی و بین‌المللی، به تهاجم، ترور و تحریم علیه ملت ایران اقدام می‌کنند؛ ولی در برابر این زورگویی‌ها باید بر اساس قانون عمل کرد. ملت مسلمان ایران، بر اساس باور به عقیده مهدویت، داعیه‌دار اجرای قانون و عدالت در سراسر دنیا است، از این رو در گام اول خودش بر اساس قانون عمل می‌کند. اصل قانون‌گرایی یک اصل عمومی است، که در تمام شئون باید مورد توجه باشد. آیت‌الله خامنه‌ای بارها در امور مختلف بر قانون‌گرایی تأکید کرده‌اند. از دیدگاه ایشان برجسته‌ترین مولفه‌های دفاع و امنیت، شامل قانون و مصالح عمومی و پایبندی به قوانین الهی است. (حسینی خامنه، ۱۳۹۰/۰۶/۱۷) با توجه به این که انتقام نیز زیر مجموعه دفاع و امنیت قرار می‌گیرد، قانون‌گرایی در انتقام نیز باید رعایت شود. ایشان می‌فرماید: «ما باید قدرت خود را زیاد کنیم و دفاع قانونی و مشروع خود را انجام دهیم.» (لطفی مرزناکی، ۱۳۹۷) یعنی هر گونه دفاع و تقابل با دشمنان باید بر اساس قانون و شرع باشد، و خارج از این چهارچوب ممنوع است.

نظام حکومتی در ایران مبتنی بر فقه شیعی است. آیت‌الله خامنه‌ای، به‌عنوان یک فقیه عالی‌رتبه و مرجع تقلید شیعیان، حاکمیت قانون را یکی از مهمترین محورهای اندیشه فقهی می‌داند. (حسینی خامنه، ۱۳۹۷/۰۴/۰۶) و (حسینی خامنه، ۱۳۹۶/۰۶/۲۶) همچنین مهمترین اصول فقهی دفاع در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای شامل، دو اصل؛ اصل قانون‌گرایی و اصل جهاد‌گرایی (حسینی خامنه، ۱۳۹۵/۰۹/۲۷) است.

۵-۱- اصل مقاومت و بازدارندگی

در اندیشه دفاعی آیت‌الله خامنه‌ای، مقاومت و بازدارندگی از اصول مهم انتقام سخت به حساب می‌آید. و بر اساس همین اصل است که انواع تقابل از جمله انتقام سخت تحقق پیدا می‌کند. با توجه به مفهوم مقاومت در اندیشه دفاعی ایشان هدف از مقاومت عبارت است از رسیدن به

نقطه بازدارندگی. (صلح میرزایی، ۱۳۹۸) از مجموع سخنان آیت الله خامنه‌ای می‌توان شش رکن مقاومت را استخراج کرد که شامل ۱- مقاومت مسیری انتخابی است یعنی مسیری هوشمندانه نه بدون شناخت و کورکورانه، ۲- حق بودن مقاومت برای انتخاب گر روشن است، ۳- مشکلات و موانع دارد ولی تسلیم ندارد، ۴- انتهای آن حاکمیت دین خدا و مکتب الهی بر عموم مردم است، ۵- دشمنی با ستمگر بدون مسامحه است، ۶- حمایت مستمر از مظلوم؛ می‌باشد. (برزویی و جمالی زواره ص ۱۶۹، ۱۴۰۱) مقاومت در اندیشه ایشان از یک نوع منطق عقلانی پیروی می‌کند که این منطق شامل اجزایی می‌باشد. یک جزء این منطق این است که مقاومت واکنش طبیعی ملت‌های باسرف و آزاده در مقابل تحمیل و زورگویی است، دوم: مقاومت موجب عقب نشینی دشمن می‌شود و بخش سوم از این منطق این است که مقاومت هزینه دارد، اما هزینه تسلیم در مقابل دشمن بیشتر است از هزینه مقاومت. چهارم: وعده الهی پیروزی مقاومان است و نکته پنجم این که مقاومت یک امر ممکن است. بنابراین تحقق انتقام سخت است که موجب بازدارندگی و عقب نشینی دشمن و عدم تکرار چنین جنایات خصمانه، می‌گردد، چرا که اگر در مقابل دشمن مقاومت و ایستادگی نداشته باشیم بعید نیست که آنها دوباره دست به چنین اقدامات متجاوزانه‌ای علیه افراد حقیقی و حقوقی جمهوری اسلامی ایران زنند.

بازدارندگی در ساده‌ترین شکل آن عبارت است از نوع ویژه‌ای از روابط اجتماعی یا سیاسی که در آن یک طرف سعی در نفوذ بر رفتار طرف دیگر در جهت مطلوب دارد و وی را تهدید می‌کند تا چنانچه در سمت مطلوب عمل کند، مورد مجازات یا دست کم محرومیت قرار نخواهد گرفت. (ازغندی و روش‌سندل، ۱۳۷۴: ص ۲۰۴) بر این اساس، بازدارندگی راهبرد برای جنگیدن نیست، بلکه برای حفظ وضع موجود، به انفعال کشاندن کشور هدف و سرانجام دستیابی به صلح و استقرار آن است و به منظور متقاعد کردن طرف مقابل طرح می‌شود. (کالینز، ۱۳۷۰: ص ۱۶۱). هدف از بازدارندگی که در حوزه دفاع پیشگیرانه جای می‌گیرد، برنامه ریزی، مدیریت و کلیه اقداماتی است که کشور را در برابر تهدیدات احتمالی به درجه‌ای از آمادگی می‌رساند که باعث کاهش تهدید و آسیب پذیری شده و از وقوع درگیری جلوگیری می‌نماید (خیری، ۱۳۸۲: ص ۶۷)

در چند سال اخیر به صورت پی در پی ما شاهد ترور برخی از دانشمندان خصوصاً دانشمندان هسته‌ای و برخی از فرماندهان نظامی به ویژه شهید حاج قاسم سلیمانی بوده‌ایم، چنان چه قدرت بازدارندگی را می‌توانستیم در سطح خرد به درستی حفظ کنیم، نباید این ترورهای پی

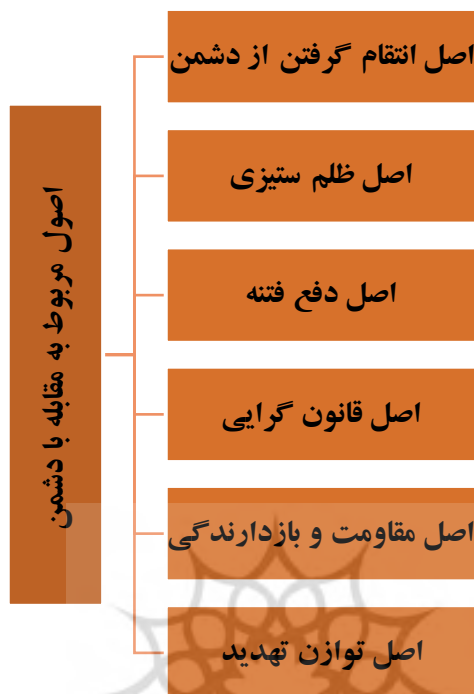
در پی رخ می‌داد اما در حال حاضر ما نیز با بهره‌گیری از اصل بازدارندگی، جمهوری اسلامی ایران می‌تواند با گرفتن انتقام سخت از موارد دیگر این چنینی جلوگیری کند. اگر انتقامی سخت و شایسته و مقتدر توسط نظام جمهوری اسلامی صورت گیرد قطعاً دشمنان دیگر به خود اجازه اقدامات بعدی نمی‌دهند. برای اثبات این موضوع زمانی که ترور شهید سلیمانی و ابومهدی المهندس صورت گرفت، آیت‌الله خامنه‌ای تهدید به انتقام سخت کردند. آن‌گاه شاهد بودیم که ریاست جمهوری ایالات متحده آمریکا ترامپ تهدید کرد که چنانچه جمهوری اسلامی ایران دست به اقدام علیه آمریکا بزند، آنگاه آمریکا ۵۰ نقطه فرهنگی ما را با حمله موشکی مواجه می‌کند اما دیدیم بعد از «سیلی دوم»، حمله موشکی به پایگاه عین الاسد، قدرت بازدارندگی ما به قدری بالا رفت که آنها هیچ یک از تهدیدات خود را به مرحله ظهور نگذاشتند.

۱-۶- اصل توازن تهدید

اصل توازن تهدید یکی دیگر از اصول مهم در زمینهٔ انتقام سخت است، که از اصول مربوط به مقابله با دشمن است. این اصل به این معناست که انتقام باید به گونه‌ای باشد، تا دشمنان به این جمع‌بندی برسند، که اگر اقدامات خصمانه علیه ملت ایران انجام دهند و تهدیدی ایجاد کنند، اولاً در مقابل تهدید، تهدید می‌کنیم (لطفی مرزناکی، ۱۳۹۸: ۲۳۱)؛ ایشان می‌فرمایند: ما ملتی هستیم که هر گونه تجاوز را، بلکه هر گونه تهدید را، با استواری و با قدرت کامل پاسخ خواهیم داد، (همان) و ثانیاً به همان اندازه و به همان شیوه و از همان جهت، متحمل تهدید خواهد شد، و اقدامات برابر بر ضد آنها انجام خواهد شد. برای مثال در برابر تهدیدات فرهنگی با اقدامات فرهنگی متوازن مواجه خواهد شد. (حسینی خامنه، ۱۳۹۶/۰۱/۰۱).

در آیه ۶۰ از سورهٔ انفال بحث تهدید مطرح شده است. تا دشمنان با دیدن این آمادگی شما در قلوبشان ترس ایجاد شود. این به معنای ایجاد تهدید برای دشمن است، که اگر قصد تجاوز داشته باشد با نیروی نظامی قوی و مجهزی مواجه خواهد شد. این اصل در انتقام نیز جریان دارد. یعنی دشمن باید چنان تصویری داشته باشد، که اگر عملی انجام دهد، به صورت متناسب نسبت به او عکس العمل انجام خواهد شد، و همین امر موجب ترس آنها شود.

شاید بتوان گفت بهترین کلام، در بیانات آیت‌الله خامنه‌ای نسبت به اصل توازن تهدید، یا تهدید در برابر تهدید، این جملهٔ ایشان باشد: «دوران «بزن در رو» گذشته است و می‌دانند که اگر وارد درگیری نظامی با ایران شوند، چند برابر ضربه خواهند خورد.» (حسینی خامنه، ۱۳۹۷/۲/۱۰) این چند جمله به صراحت بر توازن تهدید در انتقام سخت دلالت می‌کند.

نمودار شماره ۱- اصول انتقام سخت (اصول مربوط به مقابله با دشمن)

۲- اصول مربوط به چگونگی انتقام

اصول مرتبط با چگونگی انتقام از این نظر اهمیت دارد، که برخی فکر می‌کنند، چون دشمن به نظام اسلامی و مردم آن حمله کرده و یا گروهی را کشته است، پس نظام اسلامی حق دارد، به هر طریقی انتقام بگیرد؛ در این بخش، این اصول مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۱- اصل عدالت

اولین اصل از اصول چگونگی انتقام سخت، رعایت عدالت در انتقام است. این اصل با توجه به این که خدا عادل است، بر بندگان ظلم نمی‌کند، استفاده می‌شود. عدالت یکی از اصول مهم مذهب شیعه، و مورد قبول فرقه‌های اسلامی است. عدالت در لغت به معنای «مستقیم بودن» و «میل هوا و هوس نکردن» است. (ابن منظور، ۴۳۰ق: ۱۱). در اصطلاح، آن را «اجتناب از افراط و تفریط»، تعریف کرده‌اند. (جرجانی، ۱۴۱۲ق: ۱۳). با توجه به مفهوم لغوی و اصطلاحی عدل، باید گفت عدالت در حقیقت، به نوعی رفتار تحت کنترل، و خالی از هر گونه جانب‌داری و

موضع‌گیری احساسی و عاطفی است. در قرآن کریم، با توجه به شناخت اساسی خدا نسبت به بندگان و گرایش‌های رفتاری و گفتاری آنان، دستورالعمل ویژه‌ای مشخص شده است. قرآن می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! همواره برای خدا قیام کنید، و از روی عدالت، گواهی دهید! دشمنی با جمعیتی، شما را به گناه و ترک عدالت نکشاند! عدالت کنید، که به پرهیزگاری نزدیکتر است! و از (معصیت) خدا پرهیزید، که از آنچه انجام می‌دهید، با خبر است! (مائده: ۸)» این آیه صراحتاً تأکید می‌کند که دشمنی با قوم و یا یک جمعیت، نباید باعث رفتارهای افراطی و خلاف دین و عدالت شود. در تفسیر نمونه ذیل این آیه، تأکید شده است، که اهمیت عدالت باعث شده تا این آیه بصورت مکرر بر رعایت آن تأکید کند. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۲: ۴۹۷) مهم‌ترین نکته‌ای که در این آیه وجود دارد و آن را به بحث انتقام سخت مرتبط می‌کند، مسأله دشمنی با کسانی است که قرآن خواهان عدالت درباره‌ی آنان است. آیت الله خامنه‌ای با اشاره به این آیه، بر رعایت عدالت نسبت به دشمنان تأکید می‌کنند. از دیدگاه ایشان، مراقبت شدید نیاز است تا در اجرای عدالت، افراد بی‌گناه در دایره مجازات قرار نگیرند. یعنی اولاً مجازات بر اساس قانون باشد و ثانیاً قانون به درستی و در جایگاه خودش اجرا شود. (ر.ک: حسینی خامنه، ۱۳۸۸/۱۰/۱۹)

در جمع‌بندی اصل عدالت در انتقام سخت، باید گفت عدالت در دو جنبه الهی و انسانی دخالت دارد. از جنبه الهی، عدالت از صفات الهی است و مومنان که اعمال و افعال آنان منسوب به خداست، مدعی اجرای فرمان الهی هستند، باید در مسیر عدالت الهی رفتار نمایند؛ در غیر این صورت عمل آنان خلاف عدالت خدا است و مجازات الهی را در پی خواهد داشت. در جنبه انسانی عدالت، لازم است به پیامدهای بی‌عدالتی در رفتارهای خویش توجه کنیم. اهمیت عدالت از جنبه انسانی نیز از این رو است که، جوامع انسانی بدون عدالت و با رفتارهای وحشیانه، به مکانی ناامن برای انسان بدل خواهد شد. اگر عدالت در رفتار انسانی، به‌ویژه مسأله انتقام که به صورت ذاتی موضوع تنش و درگیری است، به فراموشی سپرده شود، جامعه در کلیت خویش به سوی نوعی بربریت و وحشی‌گری حرکت خواهد کرد.

۲-۲- اصل عدم استفاده از سلاح هسته‌ای و کشتار جمعی

دومین اصل از چگونگی انتقام، اصل عدم استفاده از سلاح هسته‌ای و کشتار جمعی است. با توجه به اصل قانون‌گرایی، رعایت همه قوانین لازم و ضروری است. ولی جدا کردن یکی از بندهای قانونی، مطرح کردن آن به‌عنوان یک اصل در انتقام، بیانگر اهمیت آن است. اصل عدم

استفاده از سلاح هسته‌ای و کشتار جمعی از جمله این اصول است. هم عقل، هم انسانیت و هم قوانین شرع، استفاده از این گونه سلاح‌ها را ممنوع می‌دانند. در برابر هر گونه جنایات، باید انتقام گرفته شود؛ ولی نه از مردم بی‌گناه، بلکه از عوامل ارتکاب این نوع جنایات. سلاح‌های کشتار جمعی و هسته‌ای، قابلیت کنترل ندارند و خشک و تر را با هم از بین می‌برند؛ از این رو استفاده از آنها بر خلاف اصل عدالت، کرامت انسانی، ظلم‌ستیزی و قانون‌گرایی است. در انتقام سخت اصل، عدم استفاده از این نوع سلاح‌ها می‌باشد.

ویژگی بارز سلاح هسته‌ای و کشتار جمعی، این است که تباهی و فساد نسبت به انسان‌ها و محیط زیست، در سطح گسترده ایجاد می‌کند. در قرآن این امر مورد نکوهش قرار گرفته است: وَ إِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ (البقرة: ۲۰۵)؛ و هنگامی که [چنین دشمن سرسختی] قدرت و حکومتی یابد، می‌کوشد که در زمین فساد و تباهی به بار آورد، و زراعت و نسل رانابود کند؛ و خدا فساد و تباهی را دوست ندارد. نظر فقهی آیت‌الله خامنه‌ای، این است که سلاح هسته‌ای و کشتار جمعی حرام است. (لطفی مرزناکی، ۱۳۹۷: ۷۶۶) و (حسینی خامنه، ۱۳۸۹/۰۱/۲۲ و ۱۳۸۸/۱۱/۳۰) به این جهت در انتقام سخت، استفاده از این نوع سلاح‌ها جایز نیست.

۲-۳- اصل مقابله به مثل

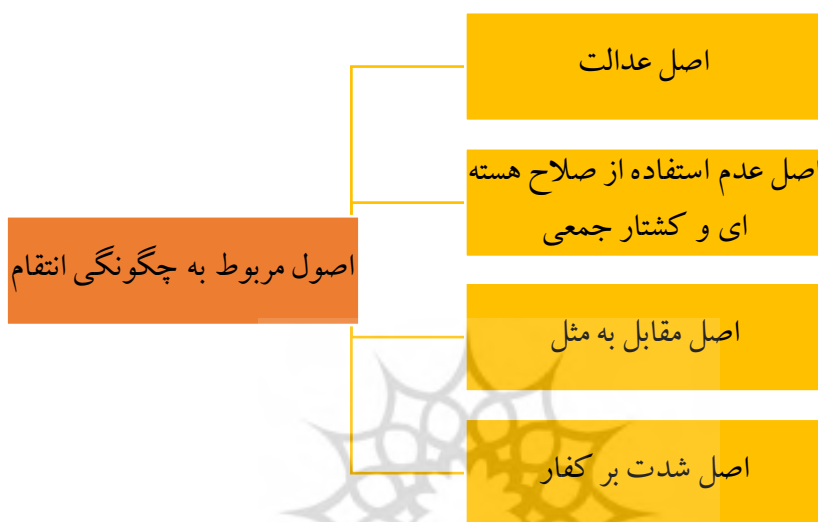
قرآن در آیه ۱۹۴ سوره بقره درباره «اصل مقابله به مثل» چنین می‌فرماید: «الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتِ قِصَاصٌ فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ» (بقره: ۱۹۴) ماه حرام، در برابر ماه حرام! (اگر دشمنان، احترام آن را شکستند، و در آن با شما جنگیدند، شما نیز حق دارید مقابله به مثل کنید.) و تمام حرامها، (قابل) قصاص است. و (به طور کلی) هر کس به شما تجاوز کرد، همانند آن بر او تعدی کنید! و از خدا پرهیزید (و زیاده روی ننمایید)! و بدانید خدا با پرهیزکاران است!» آیت‌الله خامنه‌ای به اهمیت مقاومت و مقابله به مثل و ایستادگی در برابر دشمن و اجتناب از عقب‌نشینی تأکید می‌فرماید و هر گونه عقب‌نشینی در مقابل دشمن را منجر به تعرض و تجاوز بیشتر می‌داند (بدرخانی و میری، ۱۴۰۰: ۴۶۰). در صورت هر گونه کوتاه آمدن و یا عقب‌نشینی، راه دشمن باز شده و او جلو خواهد آمد و گام به گام خواسته‌های خود را بر ملت‌های مستضعف تحمیل خواهد کرد. این پیشروی دشمن نهایی نخواهد داشت تا به صورت کامل بر کشورهایی که در برابر آنها عقب‌نشینی می‌کنند مسلط شوند و از همه جهت، منابع آنها را به یغما ببرند (حسینی خامنه، ۱۳۹۵/۱/۱).

در جمع‌بندی این اصل باید گفت انتقام سخت یکی از مصادیق مقابله به مثل است. دشمن به اعمالی دست زده که کیان اسلام و سرزمین‌های اسلامی را به خطر انداخته است. اقدام به ترور آشکار مسئولان و سرداران کشور، نشان از تصور خطای دشمن در مقابله با سرزمین و کشور اسلامی است. تصور خطای دشمن آن است که اقدامات او پاسخ داده نمی‌شود و یا پاسخ محکم و متناسب را دریافت نمی‌کند. در چنین وضعیتی اقدام برای مقابله به مثل از طریق انتقام سخت، ضروری است و باید با رعایت قواعد امنیتی و شرعی و سیاسی انجام پذیرد.

۴-۲- اصل شدت بر کفار

ایشان در خصوص این آیه قرآن کریم: «مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ» (محمد (ص) پیامبر خداست و کسانی که با اویند بر کافران سختگیر [و] با همدیگر مهربانند. (فتح، ۲۹). ایشان می‌گویند: «بایستی اصول محفوظ بماند. امام بزرگوار ما به برکت پابندی به اصول بود که توانست انقلاب را پیروز کند و انقلاب را حفظ کند و جمهوری اسلامی را ثبات ببخشد؛ پابند به اصول بود. یکی از اصول، «أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ» است. ما با دشمنان، با استکبار سر آشتی نداریم و با برادران مسلمان بنای بر دشمنی و عداوت نداریم؛ بنای بر دوستی و رفاقت و برادری داریم؛ چون معتقدیم باید أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ و رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ بود؛ این درس امام بزرگوار ما است؛ این خط مسلم جمهوری اسلامی است». این آیه صفات پیامبر اسلام (ص) و یاران و همراهان ایشان را بیان کرده که اولین ویژگی آنان سختگیری بر کافران و مهربانی با یکدیگر است. این ویژگی علاوه بر نحوه تعامل اشخاص با یکدیگر، ناظر به نحوه برقراری روابط جوامع اسلامی با دیگر جوامع است. علامه طباطبائی این بخش از آیه ۲۹ سوره فتح را بیان دو صفت مؤمنان دانسته که هر چند متضاد است اما در کنار یکدیگر قرار گرفته است. در تفسیر المیزان ذیل این بخش از آیه آمده است: مؤمنان و کسانی که به او گرویده‌اند، دو صفت متضاد «شدت» و «رحمت» را با هم آمیخته‌اند یعنی در برابر کفار شدید و بی‌رحم و در میان خودشان مهربان و رحیمند. در تفسیر نمونه این دو صفت یاران پیامبر و مؤمنان اینگونه آمده است: آن‌ها کانونی از عواطف و محبت نسبت به برادران و دوستان و هم‌کیشانند و آتشی سخت و سوزان و سدی محکم و پولادین در مقابل دشمنان. در حقیقت عواطف آنها در این مهر و قهر خلاصه می‌شود، امانه جمع میان این دو در وجود آنها تضادی دارد، و نه قهر آنها در برابر دشمن و مهر آنها در برابر دوست سبب می‌شود که از جاده حق و عدالت قدمی بیرون نهند. (حسینی خامنه، ۱۳۹۴/۵/۲۶).

بنابراین در اندیشه دفاعی آیت الله خامنه‌ای یکی از دروس امام خمینی و اصول اساسی و مسلم جمهوری اسلامی ایران در تعاملات و تقابلات بین المللی شدت برخورد با دشمنان است و از آنجا که موضوع انتقام یکی از موارد تقابل با دشمنان به حساب می‌آید، بنابراین این اصل در این موضوع نیز ثابت می‌باشد.

نمودار شماره ۲- اصول انتقام سخت (اصول مربوط به چگونگی انتقام)

۳- اصول مربوط به مردم و مسئولین

آخرین دسته از اصول انتقام سخت، مربوط به عملکرد مردم و مسئولین است. در این بخش، این دسته از اصول بررسی می‌شود.

۳-۱- اصول رعایت حفظ جان و کرامت انسان

از اصول مربوط به مردم و مسئولین، در انتقام سخت، دو اصل رعایت حفظ جان و کرامت انسان است. یکی از مبانی مطرح شده در انتقام، کرامت انسان بود. براساس این مبنا، باید کرامت انسانی رعایت شود. این بحث دو جنبه دارد. اولاً در انتقام بایسته است کرامت کسی که از او انتقام گرفته می‌شود، رعایت شود. یعنی همان گونه که دشمن رفتار کرده است، باید با او رفتار کرد و دچار افراط نشد. جهت دیگر در بحث کرامت، این است که برای تحقق کرامت افرادی که مورد ظلم و ستم قرار گرفته‌اند، بایسته است از کسانی که با دشمنی و عدوان، به انسان‌های دارای کرامت ظلم کرده‌اند، انتقام گرفته شود. همچنین یکی دیگر از مبانی، بحث حرمت جان انسان

بود، که براساس این مبنا نیز بایسته است در انتقام سخت، جان افرادی که دچار جنایت نشده‌اند، به مخاطره نیفتد، تنها افرادی مورد انتقام قرار گیرند، که به هر صورت جنایت کارند. باتوجه به این که حفظ و حرمت جان انسان یکی از مصادیق حفظ کرامت انسان است، در ادامه^۱ بایستگی کرامت مورد بررسی قرار می‌گیرد. انسان مخلوق خدا است، و به دلیل انتساب به خدا، دارای کرامت است. قرآن کریم و روایات معصومین (ع) به این کرامت انسانی تصریح کرده‌اند. قرآن کریم می‌فرماید: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبُرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا» (اسراء: ۷۰) ما آدمزادگان را گرامی داشتیم؛ و آنها را در خشکی و دریا، (بر مرکب‌های راهوار) حمل کردیم؛ و از انواع روزی‌های پاکیزه به آنان روزی دادیم؛ و آنها را بر بسیاری از موجوداتی که خلق کرده‌ایم، برتری بخشیدیم.»

در مساله^۲ انتقام سخت، باید توجه کرد که دشمن سزاوار انتقام سخت است؛ اما شایسته^۳ نظام اسلامی و مردمان مسلمان نیست، تا کرامت انسانی را به این دلیل زیر پا بگذارند. دشمن باید مورد انتقام سخت قرار گیرد و هزینه^۴ کردار خویش را بپردازد؛ اما معنای این سخن آن نیست که می‌توان هر گونه رفتار توهین آمیزی نسبت به او انجام داد. مطالعه و بازخوانی یک واقعه^۵ تاریخی، این مساله را بهتر روشن می‌سازد. هنگامی که ابن ملجم مرادی با شمشیر زهر آلود، فرق امام علی (ع) را شکافت، مردم او را دستگیر کردند و به حضور امام (ع) آوردند. مومنان از این حادثه به شدت ناراحت بودند، به ابن ملجم حمله کردند و به او ناسزا گفتند؛ اما امیرالمؤمنین (ع) مردم را از این کار نهی فرمود، و به امام مجتبی (ع) فرمود: پسر! با اسیر خود مدارا کن و با وی طریق شفقت و رحمت پیش گیر. امام علی (ع) فرمود: فرزندم، ما اهل بیت رحمت و مغفرتیم. پس وی را به آنچه خود می‌خوری، بخوران و به آن چه می‌آشامی، بیاشام. اگر من از دنیا رفتم، از او قصاص کن ولی جسدش را به آتش مسوزانید و وی را مثله نکند (مفید، ۱۴۱۳ق: ۲۴). آیت‌الله خامنه‌ای در زمینه^۶ اصل رعایت کرامت انسانی، که بر حفظ جان انسان‌های بی‌گناه و عدم تجاوزگری استوار است، تأکید دارند. در بیانات ایشان بر حفاظت از جان غیرنظامیان و مدارا با اسرا در جنگ تأکید شده است (حسینی خامنه، ۱۳۹۴/۰۱/۳۰). انتقام سخت بدون تردید حق نظام جمهوری اسلامی ایران، نسبت به دشمنان اسلام و مسلمین است؛ اما این حق سبب نمی‌شود تا حقوق انسانی و کرامت انسانی از جانب نظام جمهوری اسلامی خدشه‌دار شود.

۳-۲- اصل آمادگی همه‌جانبه

اصل آمادگی همه‌جانبه، سومین اصل از اصول مربوط به مردم و مسئولین است. همه دست‌اندرکاران در انتقام سخت باید برای تحقق آن، به صورت همه‌جانبه خود را آماده کنند. همان‌طور که آیت‌الله خامنه‌ای، همه نیروهای مسلح، چه نظامی و چه انتظامی، چه ارتش و چه سپاه، ... باید آمادگی برای دفاع از کشور حفظ کنند. (لطفی مرزناکی، ۱۳۹۱: ۱۲۲)، آمادگی برای انتقام رانیز به تبع تأکید می‌کند. وقتی بحث از همه‌جانبه بودن آمادگی به میان می‌آید، انتقام آینده‌نگر نیز باید مدنظر قرار گیرد؛ زیرا هم دفاع باید آینده‌نگر باشد، و هم تهاجم. (حسینی خامنه، ۱۳۸۹/۰۱/۲۲ و ۱۳۶۸/۰۵/۱۵ و ۱۳۶۸/۰۶/۳۰ و ۱۳۶۸/۱۲/۱۹). یکی دیگر از ابعاد آمادگی همه‌جانبه در انتقام سخت، مبتنی بودن بر ابزارهای دفاع نرم و دفاع سخت است؛ یعنی در هر دو بُعد باید آمادگی برای انتقام مورد تأکید قرار گیرد. علاوه بر این، استمرار و دائمی بودن آمادگی در این زمینه نیاز است، تا بتوان در لحظه و موقعیت مناسب انتقام را به انجام رساند. (حسینی خامنه، ۱۳۸۹/۰۱/۲۲) از دیگر ابعاد آمادگی همه‌جانبه برای انتقام سخت، لزوم آمادگی علمی، (حسینی خامنه، ۱۳۸۸/۰۲/۲۲) حفظ هوشیاری و آمادگی با آموزش و تقویت مداوم است. ایشان حفظ آمادگی از جهات گوناگون، برای تمام دست‌اندرکاران دفاع از کشور را یکی از بزرگ‌ترین واجبات می‌دانند. دلیل ضرورت آمادگی همه‌جانبه نیز مشخص است؛ زیرا وقتی یک فرد یا گروه یا نظامی در یک منطقه از دنیا، با آرمان‌ها و اصول مشخص خود، در تقابل با قدرت‌های مستکبر قرار بگیرد، قطعاً آنها تحمل نخواهند کرد، و مخالفت و دشمنی را برای از بین بردن آن، به اشکال مختلف انجام خواهند داد. (ر.ک: حسینی خامنه، ۱۳۹۰/۰۷/۲۲). در انتقام سخت، تجهیزات نظامی و غیر نظامی نیز دخیل است. لذا ارتقاء مداوم آمادگی رزمی با توان تولید، تهیه، نگهداری و بومی‌سازی تجهیزات باید مورد توجه قرار گیرد. با تکیه بر این تجهیزات، می‌توان انتقام سخت را به درستی محقق ساخت. آیه ۶۰ سوره انفال، بر آمادگی همه‌جانبه در برابر دشمنان دلالت دارد. این آیه به صورت مطلق، آمادگی از نظر توان نظامی را مطرح کرده است، که با توجه به ملاک این آمادگی، می‌توان آن را در سایر ابعاد مانند علمی، سیاسی و... تعمیم داد، که یکی از این ابعاد، بحث انتقام سخت است.

۳-۳- اصل مردم‌پایگی

آخرین اصل از اصول مربوط به مردم، اصل مردم‌پایگی است. هر اقدامی که در کشور انجام می‌شود، وقتی به نتیجه خواهد رسید که دارای پایگاه مردمی باشد. همان‌گونه که اصل نظام اسلامی مردم‌پایه است. بنابراین انتقام سخت نیز باید مردم‌پایه باشد؛ یعنی به گونه‌ای باشد که

علاوه بر موافقت مردم، سبب ایجاد احساس غرور و افتخار ملی برای مردم شود. در اندیشه رهبری، اگرچه به صورت مستقیم، به این مسأله اشاره نشده است؛ ولی دو پایه اصلی انتقام، یعنی پایه دفاعی و پایه تهاجمی، بارها در کلام ایشان مطرح شده است. ایشان در قدرت نظامی، مردم محور بودن را مورد تأکید قرار می دهند. (حسینی خامنه، ۱۳۷۶/۰۷/۰۵) و همچنین در بحث دفاع، بر وظیفه مردم در حفظ میراث ارزشمند ملی و دینی خود اصرار دارند. (حسینی خامنه، ۱۳۸۳/۱۲/۱۹)

تکیه بر مردم و مردم پایگی، بارها در سخنان آیت الله خامنه ای در امور مختلف تکرار شده است، مانند مردم پایگی دفاع و امنیت (حسینی خامنه، ۱۳۹۴/۰۹/۰۴)، آنچنان که جنگ به صورت مردمی اداره شد، (حسینی خامنه، ۱۳۹۰/۰۷/۲۰) مردم پایگی اجتماعی، (حسینی خامنه، ۱۳۸۸/۱۱/۳۰) مردم پایگی اقتصادی (حسینی خامنه، ۱۳۹۳/۰۱/۰۱ و ۱۳۸۴/۰۳/۰۲) و مردم پایگی در حفظ محیط زیست. (حسینی خامنه، ۱۳۸۳/۱۲/۱۷). بنابراین در بحث انتقام سخت نیز می توان گفت، مردم پایگی یکی از اصول مهم به شمار می رود.

نمودار شماره ۳- اصول انتقام سخت (اصول مربوط به مردم و مسئولین)

نتیجه گیری

آیت الله خامنه ای به عنوان یک فقیه و مجتهد اسلام شناس بر طبق آیات قرآن کریم اصل قانده مقابله مثل را مد نظر قرار می دهند و بر اساس این اصل، شیوه های دفاعی و از جمله انتقام سخت را تبیین می فرمایند. با مروری بر آراء و نظرات ایشان در نحوه مقابله با دشمنان نظام، ایشان

در مصاف با دشمن، اصل مقابله به مثل را در عرصه بازدارندگی مطرح می‌کنند و بر مبنای اصل «مقابله به مثل» در قرآن کریم، قاتل به «موازنه تهدید» می‌باشند از دیدگاه ایشان هر گونه تجاوز باید با واکنش سخت (البته عادلانه و در وقت مناسب) مواجه شود. ایشان در این خصوص می‌گویند: قاتل سلیمانی و آمر به قتل سلیمانی باید انتقامشان را پس بدهند؛ آن به جای خودش محفوظ است. اگر چه به گفتهٔ یک عزیز، کفش پای سلیمانی هم بر سر قاتل او شرف دارد و سر قاتل او هم برود، فدیهِ کفش سلیمانی هم نمی‌شود؛ این هست اما بالاخره غلطی کردند، بایستی انتقام پس بدهند؛ هم آمر، هم قاتل بدانند که در هر زمان ممکن، هر وقت ممکن شد - ما دنبال وقت ممکن هستیم. باید انتقامشان را پس بدهند (حسینی خامنه، ۱۳۹۹/۰۹/۲۶) عقل‌گرایی در اندیشه دفاعی اسلام ناب و آیت الله خامنه‌ای جایگاه ویژه‌ای دارد. به گونه‌ای که خردمندی، خرد گرایی و عمل بر اساس عقل و عقلانیت در حوزه امنیت و دفاع و به طور خاص در موضوع انتقام سخت بسیار حائز اهمیت است. دو نوع عقلانیت توأمان مورد توجه قرار می‌گیرد، یک عقل نظری به معنای شناخت واقعیت‌ها به معنای هست‌ها و نیست‌ها و دیگر عقل عملی به معنای شناخت باید‌ها و نبایدهای رفتاری است. عقل عملی معطوف به شناخت باید‌ها و نبایدها می‌باشد و اینکه ما به لحاظ دفاعی و امنیتی چه هنجارها و چه قواعد و اصولی را باید رعایت کنیم. در حوزه عقل عملی، عناصر اخلاق‌گرایی، قانون‌گرایی، نهاد‌گرایی را می‌توان از اندیشه دفاعی آیت الله خامنه‌ای استنباط و استخراج کرد. اصول انتقام سخت بر مبنای سخنان فرماندهی کل قوا باید مولفه‌های ذیل را در خود داشته باشد.

اول: مبتنی بر اصول کلی اعتقادی و کلامی شیعه (توحید و عدالت) باشد. اصلی‌ترین اصل رکن اعتقادی شیعه، توحید است. مسأله انتقام سخت باید مبتنی بر اصل اساسی توحید باشد. لازمه این سخن آن است که باید در انتقام سخت، جنبه عبادی و توحیدی آن مراعات شود. نکته مهم در مسأله انتقام سخت، آن است که هیچ معنی برای انتقام و کیفر دادن ظالمان و ستمگران از ناحیه نصوص نیامده است. آنچه باید رعایت شود، عادلانه بودن انتقام است.

دوم: ابزار انتقام سخت باید مبتنی بر فقه شیعه باشد و استفاده از آن به لحاظ شرعی حلال و جایز باشد.

سوم: انتقام سخت باید مبتنی بر مصالح، مبانی و اصول موضوعه سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران انجام پذیرد. هر گونه برنامه‌ریزی برای انتقام سخت که اصول «حکمت، عزت و مصلحت» و سایر اصول سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران که در قوانین، ابلاغیه‌ها و برنامه‌ها

و اسناد بالادستی نظام جمهوری اسلامی ایران آمده است، را نقض نماید از مشروعیت برخوردار نخواهد بود.

اصول انتقام سخت در اندیشه ُ آیت الله خامنه‌ای، در ابعاد سه گانه قابل بررسی و اثبات می‌باشد.

۱. برخی از اصول به مقابله ُ با دشمن ارتباط دارند، چگونگی تعامل با دشمن را در انتقام سخت تبیین می‌کنند، مانند اصل انتقام گرفتن، مقابله به مثل، ظلم ستیزی و توازن تهدید.
۲. برخی از اصول، به کیفیت و چگونگی انتقام دلالت دارند، مانند عدم استفاده از سلاح هسته‌ای و کشتار جمعی و عدالت در انتقام.
۳. دسته ُ دیگری از اصول انتقام سخت، به مردم و مسئولان ارتباط دارد، مانند اصل رعایت کرامت انسانی، آمادگی همه‌جانبه و مردم‌پایگی.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم
۲. نهج البلاغه
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق). لسان العرب، بیروت: نشر دار صادر
۴. ازغندی، علیرضا و روشندل، جلیل (۱۳۷۴). سائل نظامی و استراتژیک معاصر، تهران: انتشارات سمت
۵. امام جعفر صادق (ع) (۱۴۰۰ ق). مصباح الشریعه و المفتاح الحقیقه، بیروت: انتشارات اعلمی.
۶. بدرخانی، غلامرضا، میری محمدرضا. (۱۴۰۰). اندیشه مقاومت در منظومه فکری امام خامنه‌ای، انتشارات دفاع
۷. برزویی، محمدرضا، جمالی زواره، زهره (۱۴۰۱). بازشناسی مؤلفه‌های اسطوره مقاومت اسلامی؛ "شهید چمران" و شهید "حاج قاسم سلیمانی" از کلام مقام معظم رهبری، فصلنامه بیداری اسلامی، سال یازدهم، شماره دوم: ص ۱۶۹
۸. بستانی، فؤاد. (۱۳۷۵). فرهنگ ابجدی عربی فارسی (ترجمه کامل المنجد)، تهران، نشر اسلامی

۹. پارسای، رضا و مطهرنیا، مهدی (۱۳۹۳). اثرگذاری محور ایران، سوریه و حزب الله بر منافع آمریکا در خاورمیانه، فصلنامه سیاست دفاعی، شماره ۸۶، ص ۱۳۸ - ۱۰۷.
۱۰. تخشید، محمدرضا و نوریان، اردشیر (۱۳۸۹). بررسی سیاست خارجی آمریکا در خاورمیانه پس از ۱۱ سپتامبر. نشریه تحقیقات سیاسی و بین الملل، دوره ۲: شماره ۴؛ ص ۱ تا ۲۵.
۱۱. جرجانی، عبدالقاهر (۱۴۱۲ ق). التعريفات، تهران، انتشارات ناصرخسرو.
۱۲. حسنی، ابوالحسن (۱۳۹۸). تارنامه فقه حکومتی و سائل، تفسیر انتقام سخت با ادله فقهی.
۱۳. خبیری، کابک (۱۳۸۲). "راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران (ملزومات و راهکارها)"، فصلنامه راهبرد دفاعی، سال اول، شماره اول؛ ص ۶۷.
۱۴. خامنه، سید علی، مجموعه بیانات، پایگاه اینترنتی آیت الله خامنه‌ای www.khamenei.ir.
۱۵. حسینی خامنه، سید علی (۱۳۷۶/۹/۵). بیانات در دیدار جمعی از بسیجیان. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2860>
۱۶. حسینی خامنه، سید علی (۱۳۷۶/۰۶/۱۷). بیانات در جمع مردم استان کردستان در میدان آزادی سنندج. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=6642>
۱۷. حسینی خامنه، سید علی (۱۳۷۶/۰۷/۰۵). بیانات در دیدار نیروهای حاضر در مانور ذوالفقار. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2856>
۱۸. حسینی خامنه، سید علی (۱۳۸۳/۱۰/۲۹). پیام به کنگره عظیم حج. <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=155>
۱۹. حسینی خامنه، سید علی (۱۳۸۳/۱۲/۱۹). بیانات پس از بازدید از ستاد فرماندهی نیروی زمینی سپاه. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3272>
۲۰. حسینی خامنه، سید علی (۱۳۸۸/۰۲/۲۲). بیانات در اجتماع مردم کنگاور. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=17674>
۲۱. حسینی خامنه، سید علی (۱۳۸۸/۱۱/۳۰). بیانات در دیدار دست‌اندرکاران ساخت ناوشکن جماران. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=8906>
۲۲. حسینی خامنه، سید علی (۱۳۸۹/۰۱/۲۲). بیانات در دیدار فرماندهان ارشد نظامی و انتظامی. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=9144>

۲۳. حسینی خامنه، سید علی (۱۳۹۰/۰۶/۱۷). بیانات در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=17226>
۲۴. حسینی خامنه، سید علی (۱۳۹۰/۰۷/۲۰). بیانات در جمع روحانیون شیعه و اهل سنت کرمانشاه. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=17659>
۲۵. حسینی خامنه، سید علی (۱۳۹۴/۰۱/۳۰). بیانات در دیدار جمعی از فرماندهان و کارکنان ارتش جمهوری اسلامی ایران. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=29472>
۲۶. حسینی خامنه، سید علی (۱۳۹۴/۰۶/۲۵). بیانات در دیدار فرماندهان سپاه پاسداران انقلاب اسلامی. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=30791>
۲۷. حسینی خامنه، سید علی (۱۳۹۵/۰۱/۰۱). بیانات در اجتماع زائران و مجاوران حرم مطهر رضوی. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=32695>
۲۸. حسینی خامنه، سید علی (۱۳۹۵/۰۷/۲۸). بیانات در دیدار نخبگان علمی جوان. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=34703>
۲۹. حسینی خامنه، سید علی (۱۳۹۶/۰۱/۰۱). بیانات در اجتماع زائران و مجاوران حرم مطهر رضوی. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=36091>
۳۰. حسینی خامنه، سید علی (۱۳۹۶/۰۶/۲۶). بیانات در مراسم دانش‌آموختگی دانشجویان دانشگاه علوم انتظامی. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=37687>
۳۱. حسینی خامنه، سید علی (۱۳۹۷/۰۴/۰۶). بیانات در دیدار رئیس و مسئولان قوه قضائیه. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=40036>
۳۲. حسینی خامنه، سید علی (۱۳۹۷/۰۶/۱۵). بیانات در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=40421>
۳۳. حسینی خامنه، سید علی (۱۳۹۷/۰۲/۱۰). بیانات در دیدار مردم قم در سالگرد قیام ۱۹ دی. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=8599>
۳۴. حسینی خامنه، سید علی (۱۳۹۹/۰۹/۲۶). دیدار دست‌اندرکاران مراسم سالگرد شهادت حاج قاسم سلیمانی و خانواده شهید سلیمانی. <https://farsi.khamenei.ir/photo-album?id=46946>
۳۵. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا، تهران، موسسه دهخدا. ص ۳۴۵۸.

۳۶. راغب اصفهانی، حسین. (۱۴۰۴ ق) المفردات فی غریب القرآن، ص ۸۲۲.
۳۷. سبحانی، جعفر. (۱۳۸۳). منشور جاوید، نشر قم. موسسه امام صادق (ع). ج ۲، ص ۲۳۸.
۳۸. شیخ صدوق، محمد بن علی، (۱۳۹۵ ق). کمال الدین و تمام النعمه، تهران، اسلامیه، جلد اول.
۳۹. صالحی منش، علی (۱۳۹۸). تارنامه رسمی حوزه، پاسخ به یادداشت ادب انتقام.
۴۰. صلح میرزایی، سعید. (۱۳۹۸). اندیشه مقاومت از منظر حضرت آیت الله خامنه‌ای، انتشارات انقلاب اسلامی، چاپ اول.
۴۱. طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۰ ق). المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت، نشر مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
۴۲. فخر رازی، محمود بن عمر (۱۴۲۰ ق). مفاتیح الغیب (تفسیر کبیر)، بیروت، مکتب تحقیق دار احیاء التراث العربی.
۴۳. کالینز، جان ام (۱۳۷۰). "راهبرد بزرگ: اصول و رویه‌ها، ترجمه کوروش پایندر، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
۴۴. لطفی مرزناکی، رحمان (۱۳۹۹). مجموعه مقاله‌های دفاع آینده نگر در اندیشه امام خامنه‌ای، تهران، چاپ مطهر.
۴۵. لطفی مرزناکی، رحمان (۱۳۹۴). دفاع هوشمند در اندیشه امام خامنه‌ای، تهران، آوای سبحان.
۴۶. لطفی مرزناکی، رحمان (۱۳۹۱). گزیده مقالات اولین همایش تبیین اندیشه‌های دفاعی امام خامنه‌ای، یاران شاهد.
۴۷. لطفی مرزناکی و هوشیار (۱۳۹۷). دفاع هوشمند در اندیشه امام خامنه‌ای (مدظله العالی) به روش استنباط تطبیقی. انتشارات دفاع چاپ مطهر.
۴۸. مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ ق). الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، قم، کنگره شیخ مفید.
۴۹. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۲). تفسیر نمونه، تهران. نشر دارالکتب الاسلامیه چاپ ۱۳.
۵۰. محلاتی، سروش (۱۳۹۸). تارنامه انصاف، یادداشت قرآن و ادب انتقام. یادداشت تلگرامی.

۵۱. مهدوی زادگان، داود (۱۳۹۸). تارنامه تسنیم، نقد تفصیلی مهدوی زادگان به سروش محلاتی.
۵۲. واعظی، محمود (۱۳۸۹). ضرورت شکل گیری ترتیبات امنیت منطقه‌ای در قفقاز - مرکز مطالعات راهبردی. شماره ۷۴
۵۳. ولایی، عیسی (۱۳۸۷). فرهنگ تشریحی اصطلاحات اصول، نشر نی

